

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ

ОЧУВАЊЕ, ЗАШТИТА И ПЕРСПЕКТИВЕ РОМСКОГ ЈЕЗИКА У СРБИЈИ

БЕОГРАД 2018

ОЧУВАЊЕ, ЗАШТИТА
И ПЕРСПЕКТИВЕ
РОМСКОГ ЈЕЗИКА У СРБИЈИ

SERBIAN ACADEMY OF SCIENCES AND ARTS

SCIENTIFIC MEETINGS

Book CLXXV

DEPARTMENT OF SOCIAL SCIENCES

Book 40

COMMITTEE FOR THE STUDY OF THE LIFE
AND CUSTOMS OF THE ROMA

PRESERVATION, SAFEGUARDING
AND PROSPECTS OF THE ROMANI
LANGUAGE IN SERBIA

PROCEEDINGS OF THE SCIENTIFIC CONFERENCE
HELD ON OCTOBER 20–21, 2016

Accepted for publication at the 6th Session of the Department of Social Sciences,
held on June 1, 2018, after being reviewed by Academicians *Tibor Varady*, Professors
Ranko Bugarski, *Dragoljub B. Đorđević*, *Ivana Vučina Simović*, *Ana Jovanović*, *Maja*
Miličević Petrović, *Dragan Todorović*, *Sanja Zlatanović*, PhD, *Stana Ristić*, PhD,
Mirjana Mirić, PhD

E d i t o r s

Academician TIBOR VARADY
BILJANA SIKIMIĆ, PhD

B E L G R A D E 2 0 1 8

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ

НАУЧНИ СКУПОВИ

Књига CLXXV

ОДЕЉЕЊЕ ДРУШТВЕНИХ НАУКА

Књига 40

ОДБОР ЗА ПРОУЧАВАЊЕ ЖИВОТА И ОБИЧАЈА РОМА

ОЧУВАЊЕ, ЗАШТИТА
И ПЕРСПЕКТИВЕ
РОМСКОГ ЈЕЗИКА У СРБИЈИ

ЗБОРНИК РАДОВА СА НАУЧНОГ СКУПА
ОДРЖАНОГ 20–21. ОКТОБРА 2016.

Примљено на VI скупу Одељења друштвених наука 1. јуна 2018. године
на основу рецензија академика *Тибора Варадија*, професора *Ранка Бугарског*,
Драгољуба Б. Ђорђевића, *Иване Вучина Симовић*, *Ане Јовановић*, *Маје Миличевић*
Петровић, *Драгана Тодоровића*, др *Сање Златановић*, др *Стане Ристић*, др
Миљане Мирић

У р е д н и ц и

академик ТИБОР ВАРАДИ
др БИЉАНА СИКИМИЋ

Б Е О Г Р А Д 2 0 1 8

Издаје
Српска академија наука и уметности
Београд, Кнеза Михаила 35

Коректура
Невена Ђурђевић

Технички уредник
Никола Стевановић

Тираж
300 примерака

Штампа
Colorgrafx, Београд

© Српска академија наука и уметности 2018

САДРЖАЈ

<i>Предговор</i> – Тибор Варади, Биљана Сикимић	7
Горан Башић, <i>Право на службену употребу језика националних мањина у Републици Србији – перспективе ромског</i>	13
Goran Bašić, <i>The right to official use of languages of national minorities in the Republic of Serbia – Prospects of Romani</i>	30
Баја Лукин Сaitовић, <i>Ромски језик: актуелни процеси стандардизације у Србији</i>	31
Baja Lukin Saitović, <i>Romani: Current standardization processes in Serbia</i>	44
Ljatif Demir, <i>Romski jezik u 21. stoljeću: u labirintu varijeteta ili novim putem ka (re)standardizaciji</i>	45
Ljatif Demir, <i>Romani language in 21st century: the Labyrinth of Varieties or the new road toward (re)standardization</i>	65
Marcel Courthiade, <i>Consolidating the standardization of the Rromani language – past, present, future, in respect of dialectal diversity while granting easy worldwide communication in mother tongue</i>	67
Марсел Куртијаде, <i>Консолидација стандардизације ромског језика – прошлост, садашњост, будућност уз поштовање дијалекатског диверзитета и омогућавање једноставне комуникације на матерњем језику широм света</i>	105
Хедина Тахировић-Сијерчић, <i>Могућности очувања лингвистичке виталности ромског језика</i>	111
Hedina Tahirović-Sijerčić, <i>Possibilities for preserving the Romani language vitality</i>	130

Игор Лакић, <i>Ромски језик у Црној Гори – стање и перспективе</i>	131
Igor Lakić, <i>Romani language in Montenegro – state of art and perspectives</i>	141
Вера Клопчић, <i>Положај и употреба ромског језика у систему образовања и у медијима у Словенији</i>	143
Vera Klorčič, <i>The position and use of the Romani language in the education system and in the media in Slovenia</i>	154
Јелена Филиповић, Јулијана Вучо, <i>Зашто немамо српско-ромску билингвалну наставу у школама у Србији: у прилог поимању адитивне билингвалне наставе као друштвеног капитала</i>	155
Jelena Filipović, Julijana Vučo, <i>Why don't we have Serbian-Romani bilingual education in Serbia: towards an additive bilingual education as social capital</i>	174
Masako Watabe, <i>The NooJ Approach of Automatic Language Processing as a Tool for Systematization of Rromani Grammar in Both Description and Formal Teaching</i>	175
Масако Ватабе, <i>NooJ приступ аутоматској језичкој обради као алатка за систематизацију ромске граматике у опису и формалној настави</i>	201
Свенка Савић, <i>Корпус(на) лингвистика и ромологија у Србији</i>	203
Svenka Savić, <i>Corpus Linguistics and Romology in Serbia</i>	223
Светлана Ћирковић, <i>Савремена лингвистичка истраживања ромских говора у Србији</i>	229
Svetlana Ćirković, <i>Contemporary linguistic research of Romani language in Serbia</i>	251
Љубица Ђурић, <i>Ромолошка лексикографија у Србији: стање и доступност</i>	253
Ljubica Đurić, <i>Romani lexicography in Serbia: state of the art and availability</i>	270
Рајко Ђурић, <i>Ромски модални глаголи, нека отворена питања</i>	271
Rajko Đurić, <i>Romani modal verbs – some open questions</i>	282
Биљана Сикимић, <i>О говору београдских Рома крајем 19. века: Дејвид МекРичи</i>	283
Biljana Sikimić, <i>On Belgrade Roma vernacular at the end of the 19th century: David MacRitchie</i>	308
Анамарија Сореску Маринковић, <i>Панчевачки Роми Габори: вера и језик вере</i>	309
Annemarie Sorescu-Marinković, <i>Gabori Roma of Pančevo: Faith and the language of faith</i>	326

САВРЕМЕНА ЛИНГВИСТИЧКА ИСТРАЖИВАЊА РОМСКИХ ГОВОРА У СРБИЈИ

Светлана Ћирковић*

А п с т р а к т. – Први део рада чини преглед теренских лингвистичких истраживања ромског језика у Србији, обављаних крајем 20. и у 21. веку, организованих од стране научних институција из земаља Западне Европе. У питању су резултати укључени у онлајн лексичке и морфосинтаксичке базе, архивирани у великим универзитетским и истраживачким центрима и доступни свим лингвистима. У другом делу рада анализирана су дисциплинарно различито усмерена истраживања ромских заједница у Србији, која обављају истраживачи из Србије, с тим да се она углавном обављају на српском језику, те прикупљен теренски материјал није подесан за лингвистичка истраживања ромског језика. Резултати малобројних, спорадичних и несистематских истраживања ромског језика у Србији најчешће нису доступни осталим истраживачима (пре свега лингвистима). У раду се, стога, скреће пажња на неопходност умрежавања научних институција у Србији, систематско спровођење теренских истраживања и потребу да се креирају корпуси ромског језика, са циљем да се установи дистрибуција ромских дијалеката и варијетета на територији Србије и омогуће њихова лингвистичка истраживања. Пример добре праксе представља рад на пројекту *Истраживање језика и фолклора Рома у Књажевцу*, у коме је сарадња лингвиста, локалних институција, и локалне ромске заједнице резултирала ромско-српским речником, као и развијеним моделом заштите ромског језика.

Кључне речи: ромски језик, теренска истраживања, Књажевац, ромско-српски речник, угрожени језици

* Балканолошки институт САНУ, Београд, scirkovic@hotmail.com

Унесков Атлас угрожених језика региструје ромски језик као дефинитивно угрожен (*definitely endangered*) и процењује да ромским језиком у свету говори три и по милиона људи.¹ На списку земаља у којима је ромски језик регистрован као угрожен налази се и Србија.² Према попису становништва, домаћинства и станова у Републици Србији, 147.604 грађана Србије се изјаснило као Роми, док је 100.668 грађана навело да им је ромски језик матерњи (попис 2011).³

Оскудни подаци о ромском језику на територији Србије, у 19. и у првој половини 20. века, интегрисани су у релевантне лингвистичке студије о ромском језику. Настале углавном на основу објављених лингвистичких студија о ромским дијалектима, лингвистичке синтезе не претендују да понуде детаљан преглед назива и распоред ромских дијалеката, већ само преглед главних дијалеката ромског језика, као што је то, на пример, случај у референтној монографији Јарона Матраса (Matras 2004: 5). Србија (са Косовом) на Матрасовој дијалектолошкој мапи означена је као земља у којој се говоре две најраспрострањеније групе дијалеката ромског језика – балканска и влашка. Према тим подацима, арлијски, који припада конзервативнијој, јужној грани балканске групе дијалеката ромског језика, говори се на Косову (Matras 2004: 6),⁴ а један његов варијетет се говори само у Призрену (на Косову).⁵ Балкански дијалекти ромског језика, али као имигрантски варијетет који припада Дриндари/Калајци/Бургуци групи, говори

¹ <http://www.unesco.org/languages-atlas/en/atlasmap/language-id-405.html>

² Ромски језик је осим у Србији регистрован као угрожен и у Албанији, Аустрији, Белорусији, Босни и Херцеговини, Бугарској, Хрватској, Чешкој, Естонији, Финској, Француској, Немачкој, Грчкој, Мађарској, Италији, Летонији, Литванији, Црној Гори, Холандији, Пољској, Румунији, Русији, Словачкој, Словенији, Швајцарској, Македонији, Турској, Украјини и Великој Британији. Наведени подаци доступни су на сајту <http://www.unesco.org/languages-atlas/en/atlasmap/language-id-405.html>. Ромски језик је Европском повељом о регионалним или мањинским језицима заштићен у: Аустрији, Босни и Херцеговини, Чешкој Републици, Финској, Немачкој, Мађарској, Црној Гори, Холандији, Норвешкој, Пољској, Румунији, Србији, Словенији, Словачкој, Шведској и Украјини, уп. <https://www.coe.int/t/dg4/education/minlang/AboutCharter/LanguagesCovered.pdf>

³ Број Рома регистрованих у попису може се узети само условно. С једне стране, процењује се да у Србији живи већи број Рома него што је то пописом регистровано, док се са друге стране, претпоставља да су се у пописној анкети као Роми изјаснили и припадници заједница Ашкалија, Египћана, Бањаша. Слична је ситуација и са податком о ромском као матерњем језику – пописна анкета не укључује социолингвистичке факторе дефинисања матерњег језика, нити је задатак пописивача да прикупе социолингвистички релевантне податке о ромском језику и његовој употреби.

⁴ Према студији Норберта Борецког (Norbert Boretzky) о арлијском дијалекту (Boretzky 1996).

⁵ Матрас (2004: 6) сматра да овај варијетет типолошки припада арлијском дијалекту, док Борецки тврди да је у питању посебан варијетет (Boretzky 1996а).

се на Косову (Matras 2004: 7).⁶ У Србији се говоре и влашки дијалекти ромског језика – гурбетски (јужни влашки дијалекат) (Matras 2004: 7),⁷ и калдерашки и ловара (северни влашки дијалекти), који су у литератури регистровани као имигрантски из Србије (Matras 2004: 8).⁸ Ова студија даље указује да се арлијски дијалекат говори само на територији Косова (мада је простор распрострањања арлијског дијалекта далеко већи), док за влашке дијалекте, у оквиру којих је најраспрострањенији гурбетски, нема података о ареалу распрострањања.⁹

Иако релевантне, студије Норберта Борецког, Биргит Игле, Радета Ухлика, Јана Хенкока, Фредерика Акерлија, на основу којих је настала и синтеза о ромским говорима Јарона Матраса, не могу да понуде исцрпан увид у распоред ромских дијалеката и говора на територији Србије, тј. језичка и дијалектолошка слика ромског језика на територији Србије комплекснија је него што се то на основу наведених студија може закључити. Свесни свих ових недостатака, истраживачи из неколико научних центара Западне Европе крајем 20. и почетком 21. века почињу са радом на документацији ромске језичке грађе кроз теренска истраживања на територији Србије. Подаци о обављеним истраживањима углавном су доступни на интернет сајтовима западноевропских универзитета, архива и библиотека, као и на сајтовима пројеката који су имали за циљ теренско документовање ромског језика на територији Србије.

1. ТЕРЕНСКА ЛИНГВИСТИЧКА ИСТРАЖИВАЊА РОМСКОГ ЈЕЗИКА НА ТЕРИТОРИЈИ СРБИЈЕ

1.1. Колекција Мозеса Хајншинка

Теренска истраживања ромског језика, усмене и музичке традиције Рома на територији Србије, која је обављао еминентни ромо-

⁶ На основу текста једне ромске бајке коју је забележио Раде Ухлик у Урошевцу на Косову (Uhlik 1965).

⁷ Иако је у Србији гурбетски дијалекат веома распрострањен, литература на коју Јарон Матрас реферише заснива се на опису гурбетских говора у Босни (Ackerly 1941, Uhlik 1941). Норберт Борецки је регистровао и гурбетске говоре у Приштини (на Косову) (Boretzky 1986).

⁸ Калдерашки као дијалекат којим говоре Роми имигранти из Србије описује у својој граматици и речнику Норберт Борецки (Boretzky 1994), док студија Јана Хенкока (Jan Hancock) о влашкој групи дијалеката ромског језика садржи и лингвистичке податке о језику Рома у САД, који су емигрирали из Мачве (у Србији) (Hancock 1995). За ловара дијалекат Матрас наводи само да се говори у Војводини (Matras 2004: 8).

⁹ У студији која је претходила наведеној синтези о ромском језику, аутори Јарон Матрас и Питер Бакер наводе да се балкански дијалекти говоре у бившој Југославији (Bakker, Matras 1997: xvii), а влашки дијалекат у оним земљама у које су Роми емигрирали из Румуније након укидања ropства 1864. године и касније (Bakker, Matras 1997: xviii).

лог Мозес Хајншинк (Mozes Heinschink) у другој половини 20. века, архивирана су у Фонограмархиву (Phonogrammarchiv) Аустријске академије наука између 1990. и 1995. године, као приватна колекција. Хајншинкова колекција садржи приближно 720 сати теренских записа, забележених у Централној, Источној и Северној Европи. Мозес Хајншинк је посебно био заинтересован за простор Балкана и Западне Анадолије, а своја истраживања је обављао и у Бечу, као стецишту великог броја различитих ромских група (Fennesz-Juhasz 2010: 37). Приватна колекција Мозеса Хајншинка је преузимањем добила стручно обрађену, сачувану и дигитализовану форму, и на тај начин постала доступна другим научницима и будућим генерацијама. У колекцији Мозеса Хајншинка налази се велики број аудио-записа забележених у теренским истраживањима на територији Србије од 1960. до 1989. године. Истраживане су заједнице Тамара, Арлија, Хорахане (Хорахане), Синта, Ловара, Гурбета, Конопљара, Калдераша и Бањаша углавном у градовима у Србији: Београду, Младеновцу, Јагодини, Ђуприји, Новом Саду, Нишу, Лесковцу, Врању и Врањској Бањи. У овим градовима вођени су разговори и са Ромима пресељеним из Македоније (Арлије и Гурбети из Куманова и Прилепа), а архивски подаци указују на то да су разговори вођени и са Ромима пресељеницима из других градова у Србији (нпр. Хорахане из Ниша – разговори вођени у Београду, Тамара из Београда – разговори вођени у Јагодини, Арлије из Врањске Бање – разговори вођени у Београду, Арлије из Призрена – разговори вођени у Београду, итд.).¹⁰ Иако је ова колекција настала у другој половини 20. века (последњи разговор је забележен 1989. године), њен важан део чине разговори са Ромима расељеним са Косова (из Приштине), који су вођени 2001. године у Нишу.¹¹ С обзиром на то да су сви разговори вођени по истој теренској методологији и са истим темама за разговор, они чине упоредиве корпусе који би, с обзиром на распон од десетак година у коме су настали, могли указати на промене како на језичком плану, тако и на плану употребе језика, промене у традицијској култури и фолклорној традицији.

¹⁰ Подаци о колекцији Мозеса Хајншинка доступни су на линку http://catalog.phonogrammarchiv.at/ui/miha/sessions.php?sortieren=&action=auskunft&von=projekte&id_projekte=1&vonBis=0-9&suchbegriff=projekt-id&suchwert=1, на сајту Фонограмархива Аустријске академије наука.

¹¹ Почетком 21. века (2002–2003) Институт за српски језик САНУ спровео је пројекат *Истраживање словенских говора на Косову и Метохији*, који је имао финансијску подршку Унеска. С обзиром на то да је циљ пројекта био документовање словенских говора, Роми расељени са Косова – језик, фолклорна традиција, традицијска култура – том приликом нису документовани (занемарљиво мали број разговора је забележен са Ромима, и то искључиво на српском језику).

1.2. Ромска морфо-синтаксичка база података Универзитета у Манчестеру

Универзитет у Манчестеру од 1998. године развија пројекат *Ромске морфо-синтаксичке базе података* (РМС), која има за циљ повезивање компаративних описа ромских дијалеката у електронској форми. За потребе пројекта коришћени су објављени извори, али су истовремено обављана и теренска истраживања. У другој фази пројекта, 2001. године, креиран је *Ромски дијалектолошки упитник* (*The Romani Dialectological Questionnaire*), који садржи преко 1.000 морфолошко-синтаксичких и лексичко-фонолошких упита. Упитник је преведен на велики број европских језика, и коришћен је у теренским лингвистичким истраживањима, са циљем да се у теренским разговорима елицитирају преводи са доминантног језика (језика државе у којој се истраживање обавља) на ромски језик. И саговорници и теренски асистенти су били изворни говорници ромског језика.¹² Подаци добијени попуњавањем упитника су транскрибовани 2005. године. Ромска морфо-синтаксичка база садржи податке гурбетског дијалекта из Београда и Новог Сада, затим Сурчина (Срем), Александрова (Банат) и Дероња (Бачка).¹³ Допуњавана је другим ромским дијалектима и варијететима – на коначној листи забележених ромских варијетета регистрованих у Србији нашли су се калдерашки (Шид у Срему), гурбетски (Приштина, на Косову; Дероње и Александрово у Војводини), арлијски (у Беочину, Зрењанину, Гњилану, Призрену), бугурцијски арлијски (у Чаглавици на Косову и Беочину у Срему). Листа садржи и локалне називе за ромски варијетет и/или ромску заједницу, те су регистровани *Vačkačje* (у Чуругу), *Čhurjarja* (у Жабљаку)¹⁴ и *Katolikurja* (у Новом Бечеју).¹⁵

¹² Обиман списак сарадника – како лингвиста, тако и теренских асистената, наведен је у студији Elšik/Matras 2006: vii.

¹³ Подаци су доступни на сајту <http://romani.humanities.manchester.ac.uk/atmanchester/projects/rmssample.shtml>

¹⁴ Насеље Жабљак на интерактивној мапи пројекта лоцирано је у Црној Гори. Допуњена листа места, ромских дијалеката доступна је на линку <http://romani.humanities.manchester.ac.uk/rms/browse>

¹⁵ На листи истражених ромских дијалеката/варијетета налази се гурбетски у Црној Гори (истраживања су обављана у Будви), што указује на то да су истраживања обављана, а подаци обрађивани и уношени у базу података пре распада државне заједнице Србија и Црна Гора 2006. године. Међутим, за ромске варијетете *Vačkačje*, *Čhurjarja* и *Katolikurja* не постоји податак ком ромском дијалекту припадају, те се само на основу места у којима су ове заједнице регистроване може претпоставити да припадају влашком дијалекту. Алеина Лемон (Alaina Lemon) сматра да термин *Katolikurja* користе руски Роми, и да се користи за Ловаре католичке вероисповести, те да се овим термином истиче религијска разлика у односу на руске Роме, или да се на овај начин заједница Ло-

1.3. *RomLex* – лексичка база података и примена

Готово истовремено са пројектом *Ромске морфо-синтаксичке базе* Универзитета у Манчестеру и Универзитет у Грацу покреће пројекат у коме се развија структура прве лексичке базе података *RomLex*. Прва фаза овог пројекта (2001. године) заснивала се на интегрисању постојећих речника, глосара, листи речи у лексичку базу *RomLex*. Четири године касније (2005) постојећа лексичка база допуњавана је лексемама из базичног вокабулара, које су елицитиране *Ромским дијалектолошким упитником*, који је неколико година раније креиран и примењиван у оквиру истраживања пројекта Универзитета у Манчестеру.¹⁶ Током 21. века обављана су теренска истраживања на територији Србије са циљем допуњавања лексичке базе косовских арлијских говора, говора сремских Гурбета,¹⁷ а лингвиста Јакоб Виднер (Jakob Wiedner) је 2012. године обављао теренска истраживања говора београдских Гурбета.

1.4. Примена *Ромског дијалектолошког упитника* у индивидуалним истраживањима ромског језика

Наведени пројекти су махом завршени, а резултати истраживања у виду база података – морфо-синтаксичке и лексичке, успостављања типо-

вара поистовећује са заједницом Калдерара и других Рома, најчешће „мађарских Рома“ (Lemon 2000: 89). Рецентна теренска истраживања Биљане Сикимић у Банатском Двору (август 2017. године) указују на то да Роми католичке вероисповести у том насељу говоре северновлашки дијалекат (Ловара и Калдераши) и себе називају *Njemcasko Roma*. У студији *Etnološka građa o Romima – Ciganima u Vojvodini*, у насељима која се налазе на манчестерској мапи насеља из којих су прикупљени подаци – Чуруг, Жабљак (одн. Жабал) и Нови Бечеј, сасвим је другачије именовање Рома и ромских заједница. Етнолошка истраживања Рома у војвођанским насељима обављана су шездесетих и седамдесетих година 20. века, те је веома могуће да је демографска слика током четрдесет година знатно промењена. Мила Босић, аутор прилога о Ромима у Чуругу, региструје „кућевне Цигане“ или *Thanicke*, који говоре само српским језиком, док „српски Цигани“ говоре гурбетски. Међутим, ауторка скреће пажњу да Роми у Чуругу, „знају“ и за групу „Цигана чергаша“, које се називају *Curjari* (Bosić 1979: 48–51). У прилозима о Жабљу (Maluckov 1979: 85–87) и Новом Бечеју (Milosavljević 1979: 219–222) осим термина „кућевни Цигани“, „прави Цигани“, „чергари“ нису забележени термини *Bačkačje*, *Katolikurja* који би именовали неке „друге“ ромске заједнице.

¹⁶ Историјат настанка *RomLex* лексичке базе података доступан је на сајту Универзитета у Грацу <http://romani.uni-graz.at/romlex/projecthistory.xml>, док је екстензивнији преглед рада на *RomLex*-у представљен у студији Halvaks et al. 2010.

¹⁷ Теренска истраживања обављали су лингвисти, теренски асистенти и ромски активисти. Лингвистичко теренско документовање косовског арлијског говора обављао је Ади Синани, а на документовању говора сремских Гурбета радили су Горан Лакатуш и Јелена Јовановић. Посебну захвалност за ове детаље истраживања дугујем професору Дитеру Халваксу (Dieter Halwaks).

лошке сродности дијалекатских типова и ареалне распрострањености варијетета ромског језика, доступни како истраживачима, тако и широј јавности, креирана методологија истраживања, упитник, модели репрезентације лингвистичких података налазе примену и у индивидуалним научно-истраживачким подухватима. Језик Рома из Косовске Митровице је у периоду од септембра 2008. до јула 2009. године документовао лингвиста Данијеле Виктор Леђо (Daniele Viktor Leggio), у Палерму у Италији у ромској заједници избеглој са Косова крајем деведесетих година 20. века. Леђов циљ је био да попуни лакуне у истраживањима и документовању ромских варијетета и опише фонолошке, морфолошке и синтаксичке карактеристике овог варијетета (Leggio 2011). С обзиром на то да Леђо не наводи податке о томе које све групе Рома живе (или су живеле до деведесетих година 20. века у Косовској Митровици), нити којим су варијететима Роми у Косовској Митровици говорили, у својој студији он тврди да је гурбетски, варијетет који је документовао у Палерму и описао у својој студији, био најраспрострањенији ромски варијетет у Митровици до краја деведесетих година (Leggio 2011: 57). Како, лингвистички посматрано, постоје велике сличности између варијетета ромског језика Рома из Косовске Митровице са гурбетским дијалектом, али његови саговорници не користе ендоним 'Гурбет', Леђо на истражени варијетет ромског језика реферише као на језик Рома из [Косовске] Митровице (*Mitrovica Romani*) (Leggio 2011: 59).¹⁸ Подаци из дисциплинарно другачијих извора (антрополошко-географски, етнографски итд.) указују да су у Косовској Митровици до 1999. живели и Роми из других група, који говоре другим ромским варијететима и дијалектима.

Узимајући у обзир искључиво лингвистичке податке не може се рачунати са прецизном и поузданом сликом о распрострањености ромских варијетета и дијалеката. Међутим, треба имати у виду да су лингвисти из Западне Европе документовање и анализу прикупљене грађе обављали у условима у којима је то било могуће, па и описи ромских избегличких говора у великој мери допуњују празнине у лингвистици.¹⁹

Сва наведена систематски обављена лингвистичка теренска истраживања имала су за циљ синтетисање знања о ромском језику, документовање недовољно истражених ромских варијетета и консеквентно лингвистичко описивање и представљање њихове ареалне дистрибу-

¹⁸ Гурбетски дијалекат Рома избеглих са Косова у Црну Гору својевремено је истраживала, уз примену Ромског дијалектолошког упитника, и лингвисткиња Зузана Боднарова (Zuzana Vodnárová). Документована теренска грађа архивирана је у Архиву Карловог универзитета у Прагу, али до данас није анализирана. Овом приликом захваљујем се Зузани Боднаровој на пруженим подацима о истраживању.

¹⁹ Речник Норберта Борецког и Биргит Игле (Birgit Igla), објављен 1994. године, настао је, између осталог, и на основу интервјуа вођених са Ромима у Немачкој. Аутори у уводном тексту речника истичу да у време кад је настајао речник (1988–1992), а посебно 1991. и 1992. године, прилике у тадашњој Југославији нису биле погодне за обављање теренских истраживања (Boretzky/Igla 1994: IX).

ције.²⁰ Систематичност у истраживањима се огледа не само у планирању теренских истраживања и документовању језичке грађе, већ и у креирању методологије истраживања, која је јединствена како за обављена истраживања, тако и за истраживања која ће тек бити спровођена, омогућавајући на тај начин упоредивост добијених језичких података.

2. ТЕРЕНСКА ИСТРАЖИВАЊА РОМА У СРБИЈИ

Академској заједници у Србији ромски језик је до недавно представљао ограничење у истраживањима, јер истраживачи који се баве Ромима у Србији углавном ромски језик не говоре. Савремена теренска истраживања ромских заједница у Србији кретала су се у дисциплинарним оквирима антропологије, социологије, антрополошке лингвистике, она су резултирала и документованом теренском грађом (чија је судбина углавном непозната и често је недоступна широј научној заједници) и значајним научним студијама, била су спровођена доминантно на српском језику или на неком другом већинском, али не и на ромском језику. Осим језика на ком су вођени разговори, недостатак теренских ромолошких истраживања у Србији је и тај што документована теренска грађа није обједињена у оквирима једне институције, нити су умрежени архиви различитих академских институција, већ врло често остају у поседу самих истраживача који су истраживања и обављали.

2.1. Социолошка истраживања нишке ромолошке школе

Нишка ромолошка школа, која је још осамдесетих година 20. века започела социолошка истраживања и већ формирала угледан тим истраживача социолога, усредредила је своје интересовање на положај Рома у три области – социјално-економској, правно-политичкој и културолошкој. Како истиче социолог Драгољуб Ђорђевић, највише посла је обављено у изучавању културе Рома, културног идентитета, религиозности (уп. нпр. Тодоровић 2015; 2007; Ђорђевић/Тодоровић 2009), културе смрти (уз обимно истраживање предсмртних, смртних и посмртних обичаја, сахрањивања и ромских гробаља), затим о стереотипима и предрасудама о Ромима, социјалној дистанци, дискриминацији и страдању Рома (Ђорђевић 2017: 178–179).²¹ У оквиру нишке

²⁰ Документовање ромског језика у Југославији у периоду 1974–1986. године обављао је и француски ромолог Марсел Куртијаде (уп. више у: Куртијаде 2018: 127).

²¹ У публикованој библиографији нишке ромолошке школе може се пратити развој научних идеја, методологија и резултати истраживања (Тодоровић 2017).

ромолошке школе 2001. године објављена је публикацију *Ромске душе. Кривудаџи друмџи до ромских душа* (Живковић et al. 2001), чији један сегмент чини дванаест интервјуа са Ромима политичким активистима, интелектуалцима и публицистима у оквиру пројекта *Верски живот Рома православаца и муслимана у западно-југоисточној Србији* (*Religious Life of Orthodox and Muslim Romanies in Western-Southeast Serbia*). Иако то у публикацији није наглашено, претпоставља се да су сви интервјуи вођени на српском језику. Посебан део ове публикације чини *Ромско-српско-енглески речник религијских речи и израза* (Јовановић 2001: 75–93, објављен и као посебна монографија), али није јасно применом које методологије је он настао – попуњавањем упитника, ексцерпираним лексема и израза из теренских разговора или неком посебном, за конкретну теренску прилику креираном методом. Како аутор речника наводи, речник је замишљен као „социолингвистичко-лексиколошка студија“, намењен неромском становништву, које ће уз овај речник можда боље разумети Роме у својој околини, или барем нешто више сазнати о њима и њиховом језику“ (Јовановић 2001: 75). Речник претендује да покрије православну и муслиманску религијску лексику, на територији која превазилази границе Србије (Јовановић 2001: 79). Недостаје, ипак, објашњење аутора које би се односило на методологију теренског рада и методологију лексикографског рада – драгоцено би било навести начин креирања упитника, избор саговорника приликом попуњавања упитника и прикупљања лексике. Овај тематски речник се у многоме ослања на лексикографски, али и лингвистички рад Радета Ухлика, варијетети ромског језика и њихова дијалекатска припадност наведени су према Татомиру Вукановићу (Вукановић 1983),²² те се из савремене лингвистичке перспективе наведене језичке карактеристике не могу узети као релевантне.

2.2. Теренска лингвистичка и антрополошко-лингвистичка истраживања Балканолошког института САНУ

Тим Балканолошког института САНУ већ двадесет година обавља теренска лингвистичка истраживања, крећући се у различитим дисциплинарним правцима – етнолингвистичким, антрополошко-лингвистичким, социолингвистичким, дијалектолошким, али и фолклористичким, усменоисторијским (па и историјским), антрополошким итд. У фокусу интересовања чланова тима су различите етничке заједнице на Балкану, а међу њима је и ромска. Теренска

²² Татомир Вукановић је еминентни српски етнолог (али не и лингвиста), који је део својих истраживања усмеравао и на историју, фолклор и културу Рома у Југославији, а посебно на Роме на Косову.

истраживања ромских заједница обављана су на простору целе Србије, у заједницама Арлија, Гурбета, 'Српских Цигана', 'Руских Цигана', Габора, Лејаша, 'Немачких Рома', Бањаша, Ашкалија, Египћана, Торговаца итд. Диспропорција у теренским истраживањима Бањаша с једне стране и различитих ромских група, с друге, резултат је, између осталог, и компетенције истраживача за румунски језик (којим говоре Бањаша) и непознавања ромског језика, па су током истраживања Рома у Србији, све до 2016. године, разговори вођени на српском језику, а истраживања су углавном усмеравана на социолингвистичка питања (у највећој мери билингвизам и мултилингвизам Рома), питања традицијске културе, усмене историје, миграција, актуелних социјално-економских питања и сл. Комплетна теренска документација настала у истраживањима тима Балканолошког института САНУ депонована је у Дигитални архив Балканолошког института САНУ.

2.3. *Истраживање језика и фолклора Рома у Књажевцу*

Комбиновано тимско истраживање ромских говора града Књажевца и околине (у тиму су уз лингвисте Балканолошког института САНУ радили и Роми из локалних организација) било је иницирано резултатима ромолошког рада бечког филолога Франца Миклошича. Део објављене ромске лексичке грађе био је прикупљен у Србији (1873) у долини Тимока – тачније потицао је „из града Равнога из Тимока“ (Сикимић 2013; 2017). Будући да је у науци остало нејасно о ком варијетету ромског језика је реч, пошло се од претпоставке да је у питању говор Рома у граду Књажевцу и околини, па је Народна библиотека „Његош“ из Књажевца 2016. и 2017. године добила подршку Министарства културе и информисања Републике Србије за рад на пројекту *Истраживање језика и фолклора Рома у Књажевцу*. Током јула и августа 2016. године обављено је теренско документовање ромске језичке и фолклорне грађе у Књажевцу и Минићеву (код Књажевца),²³ док је током 2017. финализиран рад на транскрипцијама и отпочело се са изградом ромско-српског речника.

²³ Истраживачи Балканолошког института САНУ Светлана Ћирковић и Биљана Сикимић, похађале су наставу ромског језика на Филолошком факултету у Београду 2016–2017, о којој ће бити више речи касније у раду. Током теренских истраживања у ромским заједницама у Књажевцу и Минићеву 2016. године, снимљено је око 14 сати аудио и видео-материјала. Архива комплетног снимљеног материјала налази се у Народној библиотеци „Његош“ у Књажевцу и у Дигиталном архиву Балканолошког института САНУ. У оба ова архива депоновани су и транскрипти теренских разговора. Кратак промотивни филм, настао на основу видео-материјала документованог током теренских истраживања јула 2016. године, може се погледати на Јутјуб каналу теренског тима Балканолошког института САНУ 'Теренска истраживања', на линку <https://www.youtube.com/watch?v=d74SEn4DW-E>.

У пројектом планираним фазама рада током 2016. и 2017. године, локални ромски активисти обучавани су за лингвистички и фолклористички теренски рад – упознавање са методологијом теренских истраживања, документовањем и архивирањем теренске грађе, непосредна примена научене теренске методологије, транскрипција теренских разговора, избор и лексикографска обрада ексцерпираних лексема из транскрипата, превод одабраних текстова са ромског на српски језик. У фазама рада које су уследиле приступило се транскрипцији теренски документоване грађе. Обука за лексикографске послове обављена је током 2017. године – лексичка ексцерпција транскрипата, избор лексема и њихова лексикографска обрада.

Конечан резултат рада на пројекту *Истраживање језика и фолклора Рома у Књажевцу* јесте *Ромско-српски речник књажевачког гурбетског говора* (Ćirković/Mirić 2017), који садржи и прилог од дванаест одабраних фрагмената разговора, који, с једне стране илуструју значајне елементе ромске традицијске културе, а с друге усмени говор књажевачких Рома и употребу лексема обрађених у Речнику.²⁴ Осим ромско-српског речника говора Рома у граду Књажевцу и насељу Минићеву, као коначног циља пројекта, значајно је било створити компетентан тим младих истраживача Рома који би стечено знање у теренским истраживањима и језичкој обради података могли да примене и у раду са другим ромским групама у Србији.

У теренским истраживањима у ромским насељима у Књажевцу и у Минићеву издвојен је гурбетски као доминантни варијетет ромског језика, а осим гурбетског један део ромске заједнице говори и лејашки варијетет (лингвистички подаци указују да је лејашки сродан калдерашком). Роми из Књажевца сматрају *Заврације* (који говоре гурбетски) староседеоцима, док Лејаше сматрају досељеницима. Узимајући у обзир постојање великог броја мешаних бракова између Заврација (Гурбета) и Лејаша, као и то да је гурбетски варијетет доминантан у ромској заједници у Књажевцу и Минићеву, Лејаша осим лејашког користе и гурбетски варијетет ромског језика. Поред гурбетског и лејашког варијетета, у граду Књажевцу постоји мала заједница Рома ковача, који данас не говоре ромским језиком већ само српским, али које локални Роми сматрају Арлијама (Сикимић 2017). С обзиром на то су теренска истраживања указала да је доминантан варијетет

²⁴ Израда речника једног локалног ромског говора (овог пута говора Рома у Књажевцу и околини), значајна је за све Роме у Србији и уопште, а прикупљена фолклорна грађа и усмена историја на локалном ромском говору преведена на српски језик имала би веома широк круг корисника, почевши од самих Рома у Србији и региону, све до широке научне заједнице лингвиста и фолклориста, а могла би наћи своју примену и у настави ромског језика са елементима националне културе у школама, као и у установима културе и другим институцијама које се баве радом са ромском популацијом.

ромског језика гурбетски (односно варијетет којим говоре Заврације), дијалекатски речник ромског говора у Књажевцу има за основу управо гурбетски (одн. заврацијски). Иако је било планирано да се у збирку текстова укључе и одабрани фрагменти разговора на лејашком, који би репрезентовали лејашку културу и језик, због обима публикације то није учињено, али већ постојећи корпус омогућава да у будућности и лејашки говор буде лексикографски обрађен, као и да текстови буду публиковани.

Примењујући сличну теренску методологију истраживачки тим Балканолошког института САНУ од 2016. године је документовао ромски језик у Војводини (у насељима Бођани и Банатски Двор), у Заплању (у ромским заједницама у селима Доњи и Горњи Присјан, Доње и Горње Драговље) и Белој Паланци. У овим истраживањима прикупљена је обимом невелика језичка грађа, која делимично и угрубо констатује доминантан ромски језички идиом у истраживаним ромским заједницама.²⁵

2.4. Лингвистичка пилот-истраживања ромског језика у Србији

Педагошки завод Војводине својим зборницима радова у оквиру едиције *Из ризнице мултијезичке Војводине* даје простора лингвистима да објављују своја пилот-истраживања, окупљена око јединствене теме сваког појединачног зборника. Тема зборника је и прилика да се спроведу теренска истраживања, креирају тематски упитници, анализира и објави прикупљена теренска грађа, укаже на језичке карактеристике мањинских језика у Србији. У три зборника радова из едиције *Из ризнице мултијезичке Војводине – Истраживање личних имена, надимака и презимена у националним заједницама Војводине* (Stanojević, Savić 2011), *Ословљавање и поздрављање у савременим језицима националних заједница у Војводини* (Stanojević, Savić 2012) и *Систем родбинских односа у језицима националних заједница у Војводини* (Savić 2014) публиковани су и радови који се тичу и ромског језика.

Ономастичко истраживање личних имена и презимена Рома у средњим школама у Војводини обављено је 2007–2008. године са циљем представљања инвентара личних имена и презимена. На основу корпуса који чини 335 личних имена средњошколаца, ауторке Марија Александровић, Данијела Станојевић и Свенка Савић закључују да постоји тенденција давања личних имена из инвентара већинског (српског) становништва, али и из инвентара других национал-

²⁵ Теренски материјал се у целини налази у Дигиталном архиву Балканолошког института САНУ.

них заједница, са циљем да и личним именом дете буде подједнако уклопљено у већинску заједницу (али и у интернационалну). Ауторке скрећу пажњу да поред личних имена адаптираних према систему личних имена у окружењу, Роми и Ромкиње имају надимке, који се доводе у везу са традицијом ромских имена унутар сопствене заједнице. Данас се о овим надимцима мало зна кад је војвођански простор у питању. Ауторке истичу да постоји важна подела у именовању – јавно име (лично име забележено за јавност у званичним документима: матичним, школским итд.) и приватно име (надимци којима се повезују интензивније са сопственом националном заједницом). У специфичном корпусу образованих ромских ученика и ученица постоје подаци само за јавну употребу, недостају подаци за приватну употребу (надимци) (Aleksandrović et al. 2011: 14–15).

Обимом мало теренско прагмалингвистичко истраживање о ословљавању и поздрављању у ромском језику обавиле су Марија Александровић, Свенка Савић и Данијела Станојевић. Ово истраживање спроведено је 2012. године међу Ромима студентима Високе струковне школе за васпитаче „Михаило Палов“ у Вршцу (Aleksandrović et al. 2012), а коришћен је посебно креирани упитник. Анализа одговора указала је да и поздрављање на ромском језику подлеже утицајима страних језика (најчешће италијанског и енглеског), као и електронска комуникација, која условљава сажимање речи. Ауторке истичу да, с обзиром на то да се ромски језик не користи у јавној и службеној комуникацији, истраживање о ословљавању и поздрављању у ромском језику је перцептивног и конструктивног карактера, односно указује на то како студенти и студенткиње „замишљају да би поздрављање и ословљавање изгледало на ромском језику“ (Aleksandrović et al. 2012: 15).

Теренско документовање термина за родбинске односе у ромском језику (гурбетском дијалекту) обавила је Марија Александровић 2014. године међу ученицима осмог разреда основних школа у војвођанским насељима Жабал, Чуруг, Дeroње и Нови Сад. У истраживањима је учествовало 35 ученика и ученица, а за потребе овог истраживања креиран је посебан упитник, који садржи 37 термина за родбинске односе у ромском језику, а од ученика се очекивало да одговоре у којој мери су упознати са сваким термином за родбинске односе (користећи скалу упознатости). Анализа добијених података показала је да су ромски ученици који похађају школу на већинском језику у веома малој мери упознати са терминима сродства (или родбинских односа) што је резултат и њихове слабе компетенције за ромски језик. Такође, у студији је истакнута и социолингвистичка перспектива истраживања – ученици показују већу компетенцију за ромски језик у оним срединама у којима се ромски језик користи у породици у свакодневной комуникацији. Ауторка на основу добијених

података закључује да је већа компетенција у насељу Дeroње, за разлику од ниже компетенције за ромски језик у насељима Чуруг, Жабал и Нови Сад (Aleksandrović 2014).

Пројекат *Лингвистички атлас мањинских језика у Европи*²⁶ Филозофског факултета у Новом Саду укључивао је у теренска истраживања и ромски језик у Србији. За потребе теренских истраживања у оквиру овог пројекта коришћен је упитник који комбинује неколико листа лексема – Свадешову листу, листу савремених лексема и дијалектолошку листу. У разговору са Ромима из села Дебељача у Војводини 2012. године примењен је овај лексички упитник, а обављени разговор је депонован у Дигитални архив Балканолошког института САНУ.²⁷ Документована језичка грађа до данас није лингвистички обрађена.

Посредно документовање ромског језика и ромске традицијске културе обављано је у оквиру различитих нелингвистичких пројеката, захваљујући иницијативама да се разговори о темама које дотичу Роме обаве непосредно, да се добију и „приче из прве руке“, да Роми сами говоре о својим проблемима. С обзиром на то да је тема усмене историје и (ауто)биографских прича једна од честих у језичком документовању, у пројектима невладиних организација, али и научних институција које имају свој научноистраживачки фокус, могао би се прикупити обимом велики језички корпус разговора са Ромима. Недостатак постојећих корпуса је управо језик на ком су вођени разговори – доминантно српски језик, јер су, с једне стране, истраживачи компетентни само за вођење разговора на српском језику, а с друге, у случају теренских истраживања невладиних организација у којима учествују и Роми активисти, јер су публикације које настају као резултат рада на пројекту намењене већинском становништву – неромима и институцијама система, којима се скреће пажња на лош положај ромског становништва, на кршење људских права, женских права, на дискриминацију, сегрегацију итд. и на које се, посредно, публикацијама апелује да се овакво стање промени.

²⁶ Истраживаче на овом пројекту прихватила је проф. др Снежана Гудурућ, која на Филозофском факултету Универзитета у Новом Саду води пројекат *Језици и културе у времену и простору*.

²⁷ Тренутно не располажемо подацима да ли је у оквиру овог пројекта обављено језичко документовање у још некој ромској заједници, или је разговор у коме је попуњаван лексички упитник у Дебељачи једини такве врсте (само лексички упитник је ромски, разговор је вођен на српском). Сличан методолошки поступак – попуњавање ромског лексичког упитника примењен је и у теренском истраживању ромске заједнице у Бођанима (мај 2016), у ком су учествовали истраживачи Балканолошког института САНУ. Осим попуњавања упитника, разговор са Ромима саговорницима вођен је на српском језику.

2.5. Теренска истраживања невладиних организација

Ромске невладине организације су последњих петнаестак година спроводиле пројекте који су у основи имали циљ рекогносцирање стања у ромским заједницама из аспекта образовања, сегрегације у образовању, маргинализације и двоструке/вишеструке маргинализације, здравствене заштите, раних (дечијих) бракова, али и обуку, углавном Ромкиња, за остваривање основних људских (и женских) права – права на избор и доношење одлука, права на образовање, здравствену заштиту итд. Бибија. Женски центар из Београда је објавио две публикације – *Ромкиње проговарају* (2013), која је настала на основу *Извештаја упућеног Комитету за укидање дискриминације жена* (настао такође 2013. године), док је друга публикација (*Пре)рани бракови – животне приче Ромкиња* (2016) резултат пројекта *Рани бракови: кршења права Ромкиња* (реализован током 2015. и 2016. године). Пројекти су у својим фазама извођења укључивали и рад на терену, и разговори су вођени са Ромкињама које су говориле о темама релевантним за циљеве истраживања наведених пројеката. У наведеним публикацијама спорадично су навођени фрагменти разговора са саговорницама, као илустрација, али на српском језику, те се не може са сигурношћу рећи на ком језику су вођени разговори – на српском или на ромском (публиковани у преводу на српски). С обзиром на то да су у наведеним публикацијама ипак наведена насеља у Београду и околини из којих долазе саговорнице, може се реконструисати мрежа истражених ромских насеља (Земун, Сурчин, село Раковица, Лазаревац, Кијево, Железник) (Bibiја 2013, 2016).²⁸

Разговори са Ромкињама на тему усмене историје и биографских прича вођени су и у оквиру пројеката *Женских студија и истраживања* у два наврата – на самом почетку 21. века (2000. и неколико година касније (2006), и објављени су у две значајне монографије: *Romkinje. Biografije starih Romkinja u Vojvodini* (Savić et al. 2001)²⁹ и *Romkinje*² (Savić 2007). Прва монографија настала је на основу двадесет животних прича Ромкиња из различитих насеља у Војводини, од којих су свега три забележене на ромском језику, али су оне у монографији преведене на српски и тако објављене.³⁰ У монографији публикованог

²⁸ Наведене публикације су доступне на сајту <http://www.bibija.org.rs/publikacije>, приступљено 14. 8. 2017.

²⁹ Ова публикација је преведена и на енглески језик (Savić et al. (prir.) 2002) и ромски језик (Savić et al. (prir.) 2004).

³⁰ У монографији је наведена табела која садржи основне податке о саговорницама – имена, место и година рођења, а посебно су означене саговорнице које су говориле на ромском језику (али није наведен варијетет ромског језика) (Savić et al. (prir.) 2001: 10).

шест година касније, од двадесет разговора, десет је вођено на ромском језику, али су и ти разговори преведени и на српском објављени у монографији. Ипак, монографија садржи посебну табелу у којој је наведено којим варијететом ромског језика говоре саговорнице чији су искази забележени на ромском. Уз регистровано место рођења могуће је реконструисати и распоред ромских варијетета у Војводини (Savić 2007: 18).

Резултат рада на једном од пројеката Женских студија и истраживања јесте публикација *Nevidljive: ljudska prava Romkinja u Vojvodini* (Mitro et al. 2004), која је настала по сличном моделу као и остале публикације Женских студија и истраживања – она представља независну слику положаја Ромкиња у Војводини, ослањајући се првенствено на анализу законодавства и сведочанства самих Ромкиња, насталих у оквиру пројекта. Како је у публикацији истакнуто, прикупљено је око 122 сведочанства о прекршеним људским правима Ромкиња, које долазе из урбаних и руралних насеља Војводине (Нови Бечеј, Нови Сад, Сомбор, Суботица, Кикинда, Стара Пазова, Зрењанин, Силбаш, Голубина, Бач, Башаид, Ново Милошево, Мокрин, Војка) (Mitro et al. 2004: 7). Међутим, ни у овој публикацији није назначено на ком језику су вођени разговори, а сви фрагменти разговора са Ромкињама који сведоче о прекршеним људским правима у публикацији наведени су на српском језику.

Не може се са сигурношћу рећи да ли након завршетка свих наведених пројеката, како невладиних организација, тако и научних и активистичких центара и објављених публикација, постоје архивирани теренски материјали, односно да ли су током свих тих теренских истраживања разговори снимани (било аудио или видео). И коначно, може се ли се уопште говорити о корпусима насталим у оквиру ових пројеката. За лингвистичка истраживања, али и за истраживања других хуманистичких наука, било би драгоцено да ови корпуси разговора, уколико постоје, постану доступни за научну употребу.

Из до сада наведених теренских истраживања ромског језика, односно документовања ромског језика и прикупљања теренске грађе на ромском језику, може се закључити да истраживачи академске заједнице у Србији који се баве Ромима, ромским језиком и ромским питањима своја истраживања усмеравају у складу са сопственим научним интересовањима и научном компетенцијом, и с обзиром на непостојање институционалне подршке недостаје и научна стратегија која би објединила теренска истраживања из којих би научну корист имали истраживачи различитих научних профила, а уједно би своје потребе покрили и активисти невладиних организација. Умрежавање различитих институција – научних, образовних и институција невладиног сектора уз примену јединствене (или донекле јединствене)

методологије теренског рада са адекватним архивирањем документоване теренске грађе омогућило би креирање корпуса усменог говора и њиховог мултидисциплинарног и интердисциплинарног коришћења. Самим тим, лингвистичка истраживања би у великој мери била олакшана, и мапирање ромских варијетета у синхроној равни би било могуће.

Наведени преглед теренских истраживања ромског језика односи се искључиво на усмени језик.³¹ Није узет у обзир писани ромски језик, књижевна дела на ромском, публицистика, употреба ромског језика на интернету, друштвеним мрежама и другим медијима.

Стандардизација ромског језика (Ђурић 2005, 2012) је са своје стране омогућила отварање лектората за ромски језик на Филолошком факултету Универзитета у Београду (2015), на коме студенти нероми могу да науче ромски језик, а да Роми, студенти Филолошког факултета који говоре ромски језик, науче стандардизовану варијанту језика и стандардизовану ортографију.³² На овај начин отворена је могућност да се образују потенцијални истраживачи ромског језика, културе, фолклора, те да ромолошка истраживања у Србији коначно добију систематски карактер. Међутим, предавања ромског језика на Филолошком факултету у Београду су обустављена почетком 2017. године, јер није било заинтересованих студената, а „грађани“ – истраживачи запослени у научним институцијама и запослени у образовним институцијама, као и студенти других факултета нису улазили у групу оних због којих се настава ромског језика финансира. Ипак, три семестра наставе ромског језика на Филолошком факултету било је довољно да се стекну основна знања, те да се започну и прва организована теренска истраживања ромског језика у Србији.³³

³¹ Постојећа радијска и телевизијска продукција на ромском језику у Србији омогућава стварање посебног корпуса језика ромских медија, али није тема овог рада.

³² Настава ромског језика постоји и на Високој школи струковних студија за васпитаче „Михаило Палов“, на одељењу на ромском језику које сваке године уписује по десет студената. Захваљујући свом знању ромског језика као матерњег и високошколском филолошком образовању, студенти и дипломци овог одељења у овом тренутку представљају јединствене потенцијалне кадрове за лингвистичка теренска истраживања ромских говора у Србији.

³³ Курс ромског језика на Филолошком факултету у Београду 2016–2017, осим студената Филолошког факултета, похађали су и студенти факултета нефилолошке оријентације, затим научни истраживачи и запослени у установама који непосредно раде са ромском популацијом.

3. ЗАКЉУЧАК

Документовањем и лингвистичком обрадом ромског језика у Србији у 20. и 21. веку бавили су се углавном истраживачи, лингвисти из научноистраживачких центара и универзитета Западне Европе, који дуги низ година организовано документују и архивирају теренску језичку грађу. Ова истраживања заснивају се на развијеној методологији теренских истраживања, евалуираним упитницима за прикупљање лексичке и морфосинтаксичке грађе, а њихови резултати јесу широко доступне лексичке и морфосинтаксичке базе ромског језика, као и научне монографије и студије у којима се анализирају језичке карактеристике појединачног варијетета, или дијалекта ромског језика. Организовано и систематско истраживање ромског језика омогућава увид у ареалну распрострањеност варијетета ромског језика, типолошку сродност, језичке карактеристике варијетета ромског језика, али и језика у целини, језичке процесе који су се одиграли у различитим временским развојима језика и који су обликовали одређени варијетет који је данас у употреби на одређеном простору. Имајући у виду политичку ситуацију деведесетих година 20. века у Србији и бившој Југославији, велики број западноевропских лингвиста ромолога документују ромски језик са територије Србије у емигранским ромским заједницама у градовима западне Европе, са циљем да се попуне празнине у лингвистици. Недостаци оваквог приступа истраживањима тичу се углавном поузданости података — искључиво лингвистички подаци који нису добијени истраживањима *in situ* не могу прецизно и поуздано указивати на распрострањеност ромских варијетета и дијалеката, нити је мрежа обухваћених пунктова релевантна, одн. одступа од реалног стања на терену. Тако, теренско лингвистичко документовање ромског језика у оквиру пројекта *Језик и фолклор Рома у Књажевцу*, које је резултирало *Ромско-српским речником књажевачког гурбетског говора* (Ћирковић, Морић 2017) представља једну у литератури до сада непознату варијанту ромског гурбетског говора и посредно указује на потребу да се мрежа истраживачких пунктова усагласи са реалним стањем на терену.

Лингвистичка академска заједница у Србији ни данас није у стању да прати светске лингвистичке трендове у истраживањима ромског језика јер недостаје научна стратегија која би ромски језик уврстила у језике од научног значаја, а такође, све до 2015. године није постојало ни институционализовано образовање за потребе научног истраживања ромског језика. Истраживачи који су ипак заинтересовани за Роме, њихову културу, традицију и начин живота кретали су се у оквирима оних наука за чије истраживање, како се сматра, није нужно знати ромски језик — етнологија и антропологија, социологија,

архитектура, политикологија итд. Лингвисти, пак, у 21. веку баве се ромским језиком из перспектива социолингвистике, антрополошке лингвистике, језичког планирања и језичке политике, оних лингвистичких дисциплина у којима се истраживање на српском или неком другом већинском језику сматра довољним. Резултат оваквог стања у ромолошкој лингвистици јесте недостатак увида у дистрибуцију ромских група и ромског језика у Србији, непостојање лингвистички релевантних речника ромских дијалеката и/или локалних ромских говора, као ни прецизних лингвистичких описа ромских варијетета и/или дијалеката који се говоре у Србији.

Отварањем Лектората за ромски језик на Филолошком факултету у Београду 2015. године створена је база за образовање истраживача – лингвиста, који би у будућности могли индивидуално или у тимовима обављати теренска истраживања ромског језика у Србији, али и креирати научну стратегију за ову врсту истраживачког посла.

Рад на пројекту *Језик и фолклор Рома у Књажевцу* представља пример добре истраживачке праксе из неколико различитих аспеката – формирања квалитетног тима истраживача, сарадње научних институција и локалних институција културе и образовања са једне и локалне ромске заједнице са друге стране, затим формирања модела за истраживање других ромских варијетета и рада у другим ромским заједницама. Примењујући овакав модел истраживања уз адекватну сарадњу институција и локалних ромских заједница, могло би се планирати попуњавање лакуна у лингвистичким истраживањима ромског језика у Србији. Такође, пројектом је био понуђен модел заштите локалних ромских говора, а медијском презентацијом и видљивошћу на интернету истакнут је значај теренских лингвистичких истраживања ромског језика. У теренским истраживањима добијена фолклорна грађа, елементи традицијске културе, усмена историја, биографске приче чине корпус текстова који је могуће анализирати и из перспективе других хуманистичких и друштвених наука, а може послужити и за потребе издвајања оних елемената ромске нематеријалне културне баштине који завређују институционалну заштиту.

ЛИТЕРАТУРА

- Ђорђевић, Драгољуб. „Поговор. Нишка ромолошка школа: замисао приноси – перспектива“, *Нишка ромолошка школа. Библиографија 1996–2015* (Драган Тодоровић, прир.), Ниш: Универзитетска библиотека „Никола Тесла“, Југословенско удружење за научно истраживање религије, Универзитет – Машински факултет, 2017, 171–196.

- Ђорђевић, Драгољуб Б.; Тодоровић, Драган. *Устала Јемка (Текије, тарикати и шејхови нишких Рома)*, Ниш: Филозофски факултет у Нишу, 2009.
- Живковић, Јован; Тодоровић, Драган; Јовановић, Владимир; Ђорђевић, Драгољуб Б. *Ромске душе. Кривудаџи друмови до ромских душа*, Ниш: Универзитет у Нишу, 2001.
- Јовановић, Владимир. *Ромско-српско-енглески речник религијских речи и израза*, Ниш: КСС, 2001, 75–93.
- Куртијаде, Марсел. „Рађање и судбина идеје о стандардизацији писаног ромског језика у СССР, СФРЈ и Србији“, *Роми Србије у XXI веку* (Тибор Варади, ур.), Београд: Српска академија наука и уметности, 2018, 121–148.
- Попис становништва, домаћинства и станова у Републици Србији, Београд: Републички завод за статистику, 2011.
- Сикимић, Биљана. „Франц Миклошич и ромологија“, *Зборник у част двестоте годишњице рођења Франца Миклошича* (Јасмина Грковић-Мајџор, Александар Лома, ур.), Београд: Српска академија наука и уметности, 2013, 435–454.
- Сикимић, Биљана. *Миклошичева збирка речи „из Тимока“*, Књажевац: Народна библиотека „Његош“, 2017.
- Тодоровић, Драган. *Друштвена удаљеност од Рома (Етничко-религијски оквир)*, Ниш, Нови Сад: Филозофски факултет у Нишу и Stylos, 2007.
- Тодоровић, Драган. *Роми на трећи начин (Утицај протестантизма на свакидашњу културу Рома)*, Ниш, Нови Сад: ЈУНИР И Прометеј, 2015.
- Тодоровић, Драган (прир.). *Нишка ромолошка школа. Библиографија 1996–2015*, Ниш: Универзитетска библиотека „Никола Тесла“, Југословенско удружење за научно истраживање религије, Универзитет – Машински факултет, 2017.
- Ackerly, Frederick George. “Bosnian Romani, Prolegomena”, *Journal of Gypsy Lore Society*, third series 20, 1941, 84–99.
- Aleksandrović, Marija. „Alava pale njamurja ande rromani čhib katar e sikamne VII klaso fundoske skolake ande Vojvodina: rromani čhib“, *Iz riznice multijezične Vojvodine. Jezik-kultura-društvo: sistem rodbinskih odnosa u jezicima nacionalnih zajednica u Vojvodini* (Danijela Stanojević, Svenka Savić, ur.), Novi Sad: Pedagoški zavod Vojvodine, Filozofski fakultet, 2014, 129–137.
- Aleksandrović, Marija; Savić, Svenka; Stanojević, Danijela. „Lična imena i prezimena romskih učenika i učenica srednjih škola u Vojvodini: školska 2007–2008. godina“, *Iz riznice multijezične Vojvodine. Istraživanja ličnih imena, nadimaka i prezimena u nacionalnim zajednicama Vojvodine* (Danijela Stanojević, Svenka Savić, ur.), Novi Sad: Pedagoški zavod Vojvodine, 2011, 14–22.
- Aleksandrović, Marija; Savić, Svenka; Stanojević, Danijela. „Pozdravljanje i oslovljavanje u romskom jeziku“, *Iz riznice multijezične Vojvodine. Oslovljavanje i pozdravljanje u savremenim jezicima nacionalnih zajednica u Vojvodini* (Danijela Stanojević i Svenka Savić, ur.), Novi Sad: Pedagoški zavod Vojvodine, 2012, 10–32.
- Bakker, Peter; Matras, Yaron. “Introduction”, *The Typology and Dialectology of Romani* (Yaron Matras, Peter Bakker, Hristo Kyuchukov, eds.), John Benjamins Publishing Company, 1997, vii–xxx.

- Boretzky, Norbert. „Zur Sprache der Gurbet von Priština (Jugoslawien)“, *Giessener Hefte für Tsiganologie* 3, 1986, 195–216.
- Boretzky, Norbert. *Romani. Grammatik des Kalderaš-Dialekts mit Texten und Glossar*. Wiesbaden: Harrassowitz, 1994.
- Boretzky, Norbert. „Arli: Materialien zu einem sudbalkanischen Romani-Dialekt“, *Grazer Linguistische Studien* 46, 1996, 1–30.
- Boretzky, Norbert. “The ‘new infinitive’ in Romani”, *Journal of Gypsy Lore Society*, fifth series, 6, 1996a, 1–51.
- Boretzky, Norbert; Birgit Igl. *Wörterbuch Romani-Deutsch-Englisch für den südosteuropäischen Raum. Mit einer Grammatik der Dialektvarianten*, Harrassowitz Verlag – Wiesbaden, 1994.
- Bosić, Mila. „Čurug“, *Etnološka građa o Romima – Ciganima u Vojvodini I* (M. Maluckov, ur.), Novi Sad: Vojvođanski muzej, 1979, 48–51.
- Ćirković, Svetlana; Mirjana Mirić. *Romsko-srpski rečnik knjaževačkog gurbetskog govora*, Knjaževac: Narodna biblioteka „Njegoš“, 2017.
- Đurić, Rajko. *Gramatika romskog jezika*, Beograd: Otkrovenje, 2005.
- Đurić, Rajko. *Standardizacija romskog jezika*, Sarajevo: Udruženje Kali Sara. Romski informativni centar, 2012.
- Elšik, Viktor; Matras, Yaron. *Markedness and Language Change. The Romani Sample*, Berlin: Mouton de Gruyter, 2006.
- Fennesz-Juhász, Christiane. “Ethnographic sound collections of Roma: Aspects of their original context, archiving and use”, *Calicut University Folkloristics Journal* 1/1, 2010, 34–59.
- Halvaks, Diter, Barbara Šramel, Astrid Rader. „ROMLEX: Leksička baza podataka varijanata romskog jezika“, *Diskurs i diskursi. Zbornik u čast Svenki Savić* (Vera Vasić, ur.), Novi Sad: Filozofski fakultet u Novom Sadu, 2010, 381–397.
- Hancock, Ian F. *A Handbook of Vlax Romani*, Columbus: Slavica, 1995.
- Leggio, Daniele Viktor. “The dialect of the Mitrovica Roma”, *Romani Studies* 5/21, No. 1, 2011, 57–114.
- Lemon, Alaina. *Between Two Fires. Gypsy Performance and Romani Memory from Pushkin to Postsocialism*, Durham – London: Duke University Press, 2000.
- Maluckov, Mirjana. „Žabalj“, *Etnološka građa o Romima – Ciganima u Vojvodini I* (M. Maluckov, ur.), Novi Sad: Vojvođanski muzej, 1979, 85–87.
- Matras, Yaron. *Romani. A Linguistic Introduction*, Cambridge University Press, 2004.
- Milosavljević, Milivoje. „Novi Bečej“, *Etnološka građa o Romima – Ciganima u Vojvodini I* (M. Maluckov, ur.), Novi Sad: Vojvođanski muzej, 1979, 219–222.
- Mitro, Veronika (sa saradnicama). *Nevidljive. Ljudska prava Romkinja u Vojvodini*, Novi Sad: Futura publikacije, 2004.
- Romkinje progovaraju*, Beograd: Bibija. Romski ženski centar, 2013, dostupno na sajtu http://www.bibija.org.rs/images/PDF/BIBIJA_Romkinje_Progovaraju.pdf, pristupljeno 14.8.2017.
- (Pre)rani brakovi. Životne priče Romkinja u Srbiji*, Beograd: Bibija. Romski ženski centar, 2016, dostupno na sajtu <http://www.bibija.org.rs/images/rani-brakovi.pdf>, pristupljeno 14.8.2017.

- Savić, Svenka; Marija Aleksandrović, Stanka Dimitrov, Jelena Jovanović (prir.), *Romkinje. Biografije starih Romkinja u Vojvodini*, Novi Sad: Futura publikacije, 2001.
- Savić, Svenka; Marija Aleksandrović, Stanka Dimitrov, Jelena Jovanović (prir.), *Romani Women. Oral Histories of Romani Women in Vojvodina*, Novi Sad: Futura publikacije, 2002.
- Savić, Svenka; Marija Aleksandrović, Stanka Dimitrov, Jelena Jovanović (prir.), *Rromnja. Trajo purane Rromnjango ande Vojvodina*, Novi Sad: Futura publikacije, 2004.
- Savić, Svenka (prir.). *Romkinje²*, Novi Sad: Futura publikacije. Ženske studije i istraživanja „Mileva Marić Ajnštajn“, 2007.
- Savić, Svenka (prir.). *Iz riznice multijezičke Vojvodine. Jezik-kultura-društvo: sistem rod-binskih odnosa u jezicima nacionalnih zajednica u Vojvodini*, Novi Sad: Pedagoški zavod Vojvodine, Filozofski fakultet, 2014.
- Stanojević, Danijela, Savić, Svenka (prir.). *Iz riznice multijezičke Vojvodine. Istraživanja ličnih imena, nadimaka i prezimena u nacionalnim zajednicama Vojvodine*, Novi Sad: Pedagoški zavod Vojvodine, 2011.
- Stanojević, Danijela, Savić, Svenka (prir.). *Iz riznice multijezičke Vojvodine. Oslovljavanje i pozdravljanje u savremenim jezicima nacionalnih zajednica u Vojvodini*, Novi Sad: Pedagoški zavod Vojvodine, 2012.
- Uhlik, Rade. “Bosnian Romani: a vocabulary A–F”, *Journal of Gypsy Lore Society*, third series 20, 1941, 100–140.
- Uhlik, Rade. “A gimlet maker’s fairy tale”, *Journal of Gypsy Lore Society*, third series 44, 1965, 11–37.

Svetlana Ćirković

CONTEMPORARY LINGUISTIC RESEARCH INTO
THE ROMANI LANGUAGE IN SERBIA

S u m m a r y

This paper provides an overview of linguistic fieldwork team research into the Romani language in Serbia conducted in the late 20th and the 21st century by scholarly institutions from countries of Western Europe. The results of this research are included in lexical and morpho-syntactic online bases, archived in university and research centres, and available to all linguists interested in the Romani language. Researchers from Serbian academia have been doing research into Roma communities in Serbia from various disciplinary perspectives. But with fieldwork being for the most part conducted in Serbian, the collected material is not suitable for linguistic research into Romani. The results of only sporadic and non-systematic linguistic research into the Romani language in Serbia usually remain unavailable to other scholars (primarily linguists). The paper therefore draws attention to the need for networking among scholarly institutions in Serbia and for systematically organized fieldwork. The main goal of such an endeavour would be to create a map of Romani dialects and varieties in Serbia as well as Romani language corpora, thereby enabling linguistic research into the Romani language in Serbia. An example of good practice is the work on the project „Romani Language and Folklore in Knjaževac“, where the cooperation of linguists, local institutions and local Roma communities resulted in a Romani-Serbian dictionary and in the development of a model for the protection and preservation of the vulnerable Romani language.

Key words: Romani, fieldwork research, Knjaževac, Romani-Serbian dictionary, endangered languages